

УДК: 338.2

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СКЛАДОВИХ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

Дубініна М.В., к.е.н., доц., докторант,
Миколаївський державний аграрний університет

На основі інституціонального підходу виявлено сучасні тенденції, закономірності та проблеми соціального розвитку аграрного сектора економіки. Запропоновано підходи до формування ефективного функціонування соціальної сфери сільських територій.

Ключові слова: інституційний, аграрний сектор, реформи, соціальна сфера, сільські території

Вступ. Проведені в аграрному секторі економіки країни з 90-х років соціально-економічні реформи, різке скорочення державного фінансування АПК, повільне становлення органів місцевого самоврядування призвели до змін у соціальній структурі сільського суспільства і надали в цілому негативний вплив на соціальний розвиток села, рівень і якість життя більшості сільського населення. Економічне зростання само по собі не служить самоціллю, воно покликане забезпечити підвищення рівня і якості життя людей. Такий підхід передбачає розробку та реалізацію регіональних економічних та інституційних механізмів, пов'язаних з оптимізацією використання регіонального потенціалу.

Постановка проблеми. Посилення глобальної економічної нестабільності підвищує актуальність сталого економічного розвитку народного господарства країни в цілому та її регіонів. Аграрний сектор історично займає провідне місце в економіці України. У 2011 році обсяг виробництва валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств збільшився порівняно з 2010 роком на 17,5% і становив 118,1 млрд. грн. (у порівняних цінах 2005 р.). До зведеного бюджету станом на 01.01.2012 р. від підприємств агропромислового комплексу надійшло 140,1 млрд. грн. податкових платежів, що на 5,8 млрд. грн., або на 17% більше, ніж було сплачено на 01.01. 2011р. [1]. Аграрне виробництво розосереджене на територіях, де проживає 31,3% населення країни [2], саме тому воно впливає не тільки на добробут селян, але є визначальним для багатьох інших галузей, насамперед, як джерело сировини. Збереження історично сформованого, звичного способу життя людини, забезпечення повної зайнятості, стан соціальної сфери на селі, облаштуваність самої території беззаперечно визначають стратегію соціально-економічного розвитку суспільства.

Проблеми, пов'язані з розвитком інституційних процесів у аграрному секторі економіки на різних історичних етапах, в тому числі в процесі сучасних ринкових реформ, досліджені вітчизняними економістами та отримали відображення в працях ряду вчених: О.Д. Гудзинського, І.О. Соловійова, Ю.М. Лопатинського, О.О. Мороз, Т.О. Осташко, О.В. Скидана, О.Г. Шпикуляка. Разом з тим реальне соціально-економічне, особливо демографічне становище в селі обумовлює необхідність подальшої більш поглибленої роботи в області

цілеспрямованого правового, економічного і організаційно-управлінського регулювання власне інституційних процесів розвитку аграрного сектору економіки. Аналіз стану соціальних складових інституціональних процесів в аграрному секторі та обґрунтування їх розвитку як особливого пріоритету аграрної політики є метою нашого дослідження.

Результати. Одне з основних місць займають саме соціальні складові сталого розвитку аграрного сектору економіки. Адже, сільськогосподарські товаровиробники не можуть ефективно та стало функціонувати без наявності кадрового потенціалу відповідної кваліфікації. Разом, з тим забезпеченість фахівцями значною мірою визначається рівнем доходів сільського населення, ступенем розвитку соціальної, інженерної, транспортної інфраструктури. В умовах радикальних соціально-економічних перетворень народного господарства країни на основі ринкової стратегії одним з ключових питань є визначення характеру та вектора впливу інституційної складової на весь відтворювальний режим функціонування, на тип еволюційного розвитку соціальної структури аграрного сектору. Здійснювана з початку 90-х років ХХ століття в Україні економічна реформа в сільському господарстві, перш за все, торкнулась цих інститутів. В результаті радикальної трансформації сформувалася і розвивається нова аграрна структура, що обумовлена принципами соціального ринкового господарства. Проте в процесі ринкових реформ, що проводилися поспішно, без необхідного наукового, правового та економічного забезпечення, відбулися, можна сказати, косметичні інституційні зміни. Великий потенціал аграрного виробництва в таких умовах виявився неефективним в тому, що внутрішній стан ресурсів і, в першу чергу, право власності на ці ресурси не відповідали нової інституційної моделі. Не отримав очікуваного розвитку й індивідуальний приватний сектор у формі фермерських господарств, не запрацював в повній мірі ефект кооперації виробництва, не були чітко визначені параметри інтеграційних процесів. Це негативно вплинуло на стан аграрної економіки і відтворювальні можливості всієї господарської системи АПК [1].

У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку ефективних схем, моделей та інструментів інституційних перетворень в аграрному секторі, обґрунтування механізму їх адаптації до системної трансформації вітчизняної економіки на етапі посткризового розвитку. Аналіз статистичних даних свідчить, що за період 1991-2011 рр. суттєво загострилися демографічні проблеми села (табл. 1). Чисельність сільського населення в Україні скоротилась на 2,5 млн. осіб (14,9%) й зазначена тенденція зберігається. Зменшення сільського населення відбувається в основному за рахунок скорочення чисельності людей працездатного та пенсійного віку. Аналогічні процеси депопуляції сільського населення спостерігаються й в Миколаївській області. Лише за три останні роки досліджуваного періоду в Україні перестало існувати 47 сільських населених пунктів, з них 6 в Миколаївській області. Таким чином, можна констатувати факт господарського спустошення місцевості, яке негативно позначається не тільки на стані аграрного сектору економіки, а й на можливості збереження культурної спадщини країни та її регіонів, самотності, національної ідентичності людей.

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення по Україні в цілому та в Миколаївській області*

Показники	Роки				2011 р. у % до 1991 р.
	1991	2001	2005	2011	
Чисельність населення Миколаївської області, всього, млн. осіб	1,3424	1,2629	1,2295	1,1826	88,1
в т.ч. сільське населення	0,4531	0,4279	0,4076	0,3847	84,9
Відсоток сільського населення, %	33,8	33,9	33,2	32,5	-1,3 п.п.
Чисельність населення України, всього, млн. осіб	51,9	48,9	47,3	45,8	88,2
в т.ч. сільське населення	16,8	16,0	15,3	14,3	85,1
Відсоток сільського населення, %	32,5	32,6	32,3	31,3	-1,2 п.п.

* Побудовано за даними [4,5]

Сільські території характеризуються надмірно високими показниками смертності, якщо в 1990 р. цей показник перевищував народжуваність в 1,27 рази, то в період 2000-2005 рр. кількість померлих була в 2,2 рази більше кількості народжених. В окремі роки значення даного показника в 1,1 рази перевищували його значення для міського населення. Наслідки скорочення чисельності сільського населення та зменшення кількості працездатних, проявились також у зниженні темпів виробництва сільськогосподарської продукції.

Характерними рисами сучасного демографічного стану сільських територій є значна питома вага людей у віці старшому за працездатний – 26,6% та 17,2 % у віці молодшому за працездатний. Така тенденція, очевидно буде зберігатися ще тривалий час, а це означає, що слід зосередити увагу на якісних аспектах трудового потенціалу. При цьому за даними інституту демографії та соціальних досліджень НАН України лише 15% випускників сільських шкіл бажають працювати в сільському господарстві. Після одержання вищої освіти в аграрних ВНЗ 11% фахівців погоджуються повернутися у село за будь яких умов, 17% - за умови надання гідного житла та заробітної плати, а 72% взагалі не мають наміру працювати в аграрній сфері.

Спад аграрного виробництва зумовив падіння доходів та рівня життя населення, зменшення зайнятості сільського населення. Якщо в країнах ЄС рівень життя, забезпеченість населення сільських територій соціально-культурними послугами постійно підвищується, то в Україні спостерігається протилежна тенденція. Так, частка сільського населення, що мають доходи нижче прожиткового мінімуму, становить 18,1 %, тобто майже кожен 5-й селянин є бідним. Основним джерелом доходів 58,0 % селян стали особисті господарства. За даними опитування, вони забезпечують 25,0 % всіх надходжень у сімейні бюджети селян. Очевидно, що без зниження рівня бідності та ліквідації крайніх форм її прояву неможливо досягти підвищення якості людського капіталу та економічного

зростання, а також створити передумови для розширення соціальної бази модернізації та зростання продуктивності праці.

У 2011 р. середньомісячна заробітна плата працівника в сільському господарстві становила 1800,61 грн., або 68% до середнього показника в цілому по галузях економіки країни (2633 грн.) [3]. За інформацією Міністерства аграрної політики та продовольства України у 2011 р. середньомісячна заробітна плата становила 180% від прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (1004 грн.). Рівень заробітної плати в аграрному виробництві залишається одним з найнижчих серед галузей економіки. При цьому станом на 01.01.2012 р. сума заборгованості із виплати заробітної плати в агропромисловому комплексі становила 60,7 млн. грн., в тому числі по економічно активних підприємствах (діючих) – 20,7 млн. грн.

При загальному скороченні чисельності найманих працівників у аграрному секторі економіки з 1990 р. на 3549,7 тис. осіб [3], рівень зайнятості сільського населення у 2010 р. склав 62,7%. Не маючи можливості працювати на сільськогосподарських підприємствах, сільське населення вимушене розвивати особисті селянські господарства, що призводить до втрати набутої кваліфікації та не дає можливості забезпечити родині належний рівень життя. Враховуючи той факт, що 55,1 % продукції сільського господарства у 2010 р. вироблено у особистих селянських господарствах, можна стверджувати, що переважна кількість сільського населення у працездатному віці зайнята у особистих селянських господарствах, які не несуть соціального навантаження, а відповідно не забезпечують фінансування освіти, медичного обслуговування, розвитку інфраструктури в сільській місцевості.

В ході реформування аграрного сектору виникла категорія сільського населення – безробітні особи, які протягом тривалого періоду не можуть знайти роботу і з року в рік, хоча й повільно, але збільшують свою чисельність. У 2010 р. вони становили 7,1% загальної кількості економічно-активного населення, в містах – 8,6%. Слід зазначити, що реальний стан безробіття значно гірший, ніж офіційно зареєстрований. За різними оцінками приховане безробіття досягає 30–50% загальної чисельності зайнятих, і зростає з року в рік.

Поглиблення соціально-економічного розшарування селян призводить до необхідності дослідження це однієї складової – якості життя сільського населення. Проблема якості життя включає умови, результати і характер праці, рівень добробуту сім'ї, інституційні, соціальні та екологічні аспекти існування людей. Однією з особливостей сучасного етапу розвитку концепції управління галузями економіки є антропосоціальний підхід, тобто мова йде про первинність людини як особистості і головної продуктивної сили суспільства, виходячи з цього й повинна будуватися вся система управління суспільством в трьох його організаційних сферах - політичній, економічній, культурній. Іншими словами, надання пріоритету людському капіталу перед матеріальними та фінансовими ресурсами стає останнім часом найбільш помітною тенденцією управління. Тому, проблеми управління якістю життя і соціальним розвитком набувають все більшої значимості. Останнім часом сільські території характеризуються наростанням негативних явищ в життєдіяльності населення, що знижують його функціональний потенціал як економічного і демографічного ресурсу. Розширення масштабів

наркоманії, переміщення вікових інтервалів вживання алкоголю і тютюну на молодші покоління, поширення епідемії надмірної ваги та ожиріння, висока частка захворювань, фізично інертний спосіб життя населення мають вкрай несприятливі демографічні наслідки, що визначають соціально-економічний розвиток більшості регіонів країни.

Для сільського населення актуальність проблеми фізичної інертності проявляється особливо гостро. У сучасних умовах, з одного боку, відзначаються низькі масштаби застосування людьми оздоровчої фізичної активності у своїй життєдіяльності, з іншого боку - зростає чисельність зайнятих важкою фізичною працею, в тому числі жінок репродуктивного віку, норми застосування якої в сільській місцевості слабо дотримуються. Існуюча ситуація з високою виразністю соціально-патологічних проблем (алкоголізм, наркоманія, дитяча та підліткова злочинність тощо) зазначені диспропорції призводять до погіршення здоров'я сільського населення, підвищення смертності громадян країни, обумовленої способом життя та характером праці, збільшенням непрацевдатності селян, викликані високою захворюваністю неінфекційними хворобами, реаліями стає загроза зниження людського потенціалу майбутніх поколінь. Все це зумовлює негативні демографічні наслідки для соціально-економічного розвитку сільських територій в найближчі десятиліття.

Слід зазначити, що в даний час працевдатного та репродуктивного віку досягли нечисленні представники, народжені у 90-і роки ХХ століття, тому втрати життя і здоров'я цього покоління, пов'язані з високою захворюваністю і наслідками асоціальної поведінки, для села представляються дуже вагомими та загрозливими для національній безпеки країни, в цілому.

Оптимальне забезпечення сільського населення належними умовами праці й відпочинку, створення сприятливого, комфортного і гармонійного життєвого середовища є надзвичайно важливим фактором вирішення соціальних проблем на селі.

Нині можна констатувати, що переважна кількість сіл в країні, опинилася поза сферою соціального обслуговування. Так, за даними Держкомстату України, у 46,6% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерсько-акушерський пункт, 70,8% – не забезпечені дитячими дошкільними установами, 51,4% – школами, 41,2% сіл – закладами клубного типу. Формування ринкової економіки зумовило докорінні зміни як в аграрному виробництві, так і в соціальному блоці. Тому ефективна державна політика має бути спрямована на досягнення відповідного життєвого рівня, який може бути реалізованим лише за умови всебічного врахування системної дії комплексу виробничих і соціальних чинників та на цій основі поліпшення рівня життя.

Відповідно до пункту 1 розділу II Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 року та на виконання наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11 лютого 2011 р. № 21 «Про затвердження плану заходів та створення робочої групи з координації проведення паспортизації регіонів» по Миколаївській області фахівцями НДЦ «Миколаївагропромпродуктивність» разом з Миколаївським державним аграрним університетом у червні-вересні 2011 р. була проведена паспортизація по 19-ти районах Миколаївської області, до яких входять 287 сільських рад. Паспортизація

була проведена у 821 сільських населених пунктах.

Висновки. Аналіз одержаних результатів, свідчить, що для сільських територій Миколаївської області характерні загальні соціальні проблеми, а саме:

- сильне старіння і депопуляція населення, вимирання сільської периферії;
- близькі перспективи дефіциту трудових ресурсів в області (внаслідок старіння населення і вступу в працездатний вік нечисленного покоління 90-х);
- значне зниження очікуваної тривалості життя чоловіків через маргіналізацію;
- низький рівень доходів селян;
- зростання рівня прихованого безробіття;
- підвищення рівня захворюваності селян та прояв соціально-патологічних проблем;
- слабкий розвиток соціальної інфраструктури на сільських територіях.

Усі зазначені підстави підтверджують необхідність цілеспрямованого управління інституціональною структурою сільського господарства. Форсування державною владою інституційних перетворень, за імпортованим сценарієм без аналізу їх відповідності національному менталітету, ціннісним орієнтирам, історичній парадигмі державного управління, здатне вирішити лише окремі нагальні завдання. Це, як правило, досягається великою ціною: погіршенням соціального становища, розвалом економіки і - як результат - компрометацією дійсно прогресивних реформ.

Література

1. Безуглий М.Д. Сучасний стан реформування аграрно-промислового комплексу України / М.Д.Безуглий, М.В. Присяжнюк. – К.: Аграр. наука, 2012. – 48 с.
2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Міністерство аграрної політики і продовольства України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.minagro.kiev.ua/>.
4. Сільське господарство Миколаївщини / Миколаївське обласне управління статистики; За ред.. З. А. Лук'яненко. –2011. – 317 с.
5. Статистичний щорічник України за 2010 р. / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ “Август Трейд”, 2011. – 560 с.

Summary

Institutional transformation of the social component of the agricultural sector / M. Dubinina

On the basis of the institutional approach identified the current trends, patterns and problems of social development of the agricultural sector of the economy. The approaches to the formation of effective functioning of social services in rural areas.

Keywords: institutional, agricultural sector reforms, social sector, rural areas.